

על האמת ההיסטורית והסמלים החיים [1]

מתי מגד

(מכתב גלוי לנתן אלתרמן)

"כי בהיות עט סופרים צעירים
מדקלם על ניוון ועל מרד,
יתכן ואיש שם קם מבור
ומניע ראשו לשלילה...
ואתו עוד רבים, עוד רבים
לוחשים כי לא כן... כי אחרת...
...דום יניע ראשו לשלילה
גם המרד עצמו... בו זורח
אותו צדק אחרון ונורא,
אשר אין להפכו לעולה
(הטור השביעי – נתן א.)

על רשות הדיבור

...ישן הויכוח. ואתה, נתן אלתרמן, עומד בו לא מתמול־שלשום, בינך לבין עצמך ניהלת אותו – אם הבינותי, ולו גם במקצת, את שירתך מאז – גם גם בימים ההם שבהם הגיעו אלינו בשורות־השואה. ישן הויכוח וצריך אדם הרבה עוד־רוח, כדי לעמוד בו. ומודה אני ומתודה: זה מכבר ביקשתי, אם לא **להתווכח**, כי אז, לפחות, לשאול אותך כמה שאלות. ולא העזתי. כי גם השאלות פירושן, בהכרח, חווי־דעת,

[1] נדפס בכתב העת 'משא', 12באוגוסט 1955

שיפוט, וגדולים הם הדברים ואיומים מכדי שאעיז אַני – **שלא** הייתי שם, שלא הוצרכתי לעמוד במבחן הנורא (וכלום יכול אני להניח יד על לב ולומר כי יודע אני כיצד הייתי עומד בו? - - -) – לומר גם מלה אחת שתצלצל כפסק־דין על המתים **שם**, בכל דרך שמתו.

אף זכור לי, מהדהד בי כל הזמן הזה, שירך **אתה**, על **הבוגד**, ואיני יכול לומר בביטחה שלא גם אלי מופנות המלים:

"כי צעק עלה מקיר

ואתה שתקת עד בוש.

כי עינו את אחיך מעבר לקיר

ואתה כבשת ראש...

...יאמר **האשם**: אשמתי.

יאמר הבוגד: בגדתי,

ואירא, ודבר לא היגדתי..."

כי אמנם, מעטים, כמדומה, בינינו החיים – אשר חיו **כאן**, בארץ, בימי השואה, ויכולים לנקות־עצמם **בלב שלם** מאשמה זו, שהטחת בפני כולנו – אז ועד עצם היום הזה.

והעט מהסס מלכתוב והפה בוש מלומר – כי צריך אדם לא רק עוד־רוח, בנסותו לשפוט, כביכול, את המתים – אלא אף ביטחה גדולה כי נכון הוא **לשפוט את עצמו**, אלא שאף זאת למדתי אז מפיך – וסלח. אם לא הבינותיך כראוי – "כי מותר לאומה לגייסם (את התינוקות שמתו בדרך – בשירך "העם ושליחו") לתפקיד, רק באם לבבה מאמין, שתהיה ראויה בפניהם להביט ולומר את צידוק־הדין". ושמע מיניה, כי רשות הדיבור תינתן – לי, לכולנו – **רק** מתוך הרגשה וודאית, נכונות לעמידה במבחן, שהשיפוט **אינו** שיפוט על העבר, אלא נקיטת־עמדה לגבי ההווה, לגבי העתיד, לא על אחרים – אלא על עצמנו.

איני יודע אם יש לי הזכות להימנות על אותם "סופרים צעירים" שעטם "מדקלם על ניוון ועל מרד". אך נוטל אני את רשות הדיבבור, רק מתוך רצון להאמין כי אם אמנם נמנה אני עליהם ואף "דקלמתי על ניוון ועל מרד", לא עשיתי זאת – ואסור עלי לעשות זאת – כמי ששופט את עברם של אחרים, אלא כמי שמוכן – בעבר ובהווה – להעמיד עצמו לכס־המשפט. ואף לשאת בגזר־הדין.

ודומה, כי **על כך** נטוש הויכוח בינינו. נעמוד־נא, איפוא, בויכוח הזה לא בנסיון לכפור איש בזכות זולתו לומר את האמת אשר בלבו ולא בנסיון להטיל ספק בכנות הדברים (והרי כבר חלפו ימי־הבחירות), אלא בנכונות למצות עד תום את הדיון הנוקב, התהומי, שמסקנותיו – יותר משחלות הן על העבר, על **העתיד** דווקא תהא תחולתן, והרי בנו, בסופו של חשבון, תלויה במידת־מה התשובה על "ענין עתידות ולקחן", האם לא כן? – שאם **לאו** – רשאי אהיה לומר לך, נתן אלתרמן: הנח את כל הדיון לשופטים־ממש, ליודעי־חוק. להיסטוריונים, וידונו בכל מקרה כ"במקרה יורידי". אך אתה אינך עושה כך. אתה כותב על כך שירים – ומאלצני לחשוב כי גם כוונתך אתה היא להשפיע על העתיד, לכוונו כמידת יכלתך.

ברי לי, כמובן, שמידת־יכלתי אני דלה וצנועה משלך – אך אם נסכים שנינו כי על כך, **על העתיד**, הויכוח – או אז תהא גם לי רשות־הדיבור.

ובהנחה מוקדמת זו, אני נוטל אותה לעצמי.

ואל־נא אהיה כ"מתחכם" בעיניך אם אומר שיותר משהיא רשות לחוות־דעה, הריהי הרשות **לשאול**, כי אמנם גדולים הדברים ומורכבים, ועד תהומות יגיעו (ואני, למרות הכל, ובניגוד לצדק וליושר, כותב את הדברים לא בדם כי אם בדיו, ליד שולחן־כתיבה ולא בבונקר...) – ודומה, שיאה כאן הזהירות.

ולפיכך, מבקש אני לשאול אותך, אלתרמן, בראש וראשונה, על

החשבון המורכב

כי מסכים אני שחד־משמעיות בניסוח, תמימות ופשטנות בחריצת־הדין עשויים להיות כפשע ועוון לא־יכופר, לא רק כלפי המתים אשר בעבר אלא גם כלפי אלה העומדים

להיקלע לבדידות אכזריות דומות (והרי בשאלנו על העתיד – ממילא אנו שואלים גם על העבר, אם נאבה ואם נמאן!), ומסכים אני, איפוא, שהצגת־הדברים על דרך שיגרת־הניסוח – אחד היא נעשית בתמימות, ואחד "לצרכי הויכוח" - אסורה היא בתכלית במקום שבו עשויה כל אצבע־גסה לגעת בפצעים שטרם הגלידו או לעוות־דין, בדרך העלולה להוליך לאיבוד־כל־דין.

אך לעומת זאת, כלום אין אנו מצווים, בשם אותה ידיעה עצמה, שלא לעשות את החשבון המורכב **למורכב מדי**? – כלום אין ידיעה זו ב"מורכבותו" של החשבון עשויה להוציא מידינו כל קנה־מידה לגבי מותר ואסור צדק ועוול אמת וכזב? – וכלום אין היא עלולה להוליכנו לוויתור על **כל** שיפוט – לא רק לגבי מה **שכבר** אירע אלא גם לגבי מה שעתיד להתארע, כלומר: להשמיט מידנו, למעשה, גם את הזכות לפעול אי־פעם באופן חד־משמעי, ולו גם "תמים"?

הנה אתה, באחד משירי "הטור השביעי" שצוטט כבר לעיל, אומר – והצדק, לדעתי, עמך – "כי מותר לאומה לגייסם לתפקיד, רק באם לבבה מאמין שתהיה ראויה בפניהם להביט".... אך נשער־נא בנפשנו כי באותה שעה עצמה שהאומה "גייסה לתפקיד", יקום מי שיקום – ויהיה צדיק־שבצדיקים, מטובי היהדות והוגיה, שבשם "החשבון האפל המצדק דין קטילת רבבות" – או אפילו דין **קטילת תינוק אחד** – יאמר: עד כאן. **ואסור** "לגייס לתפקיד" גם תינוק אחד – שהרי אין אנו יודעים, אין אנו יכולים לדעת לעולם, אם כבר "ראויה האומה להביט בפניהם"...יתירה מזו: **יכולים** אנו לדעת שלעולם לא תהיה ראויה, בשלמותה, כמלוא־הצידוק, להכרעה מוסרית איומה זו. מה יהא, איפוא, דינו של "הגיוס לתפקיד"? – כלום נוותר עליו? – וכלום לא נשמעת, מתוך שורותיך אתה, **התביעה** הצודקת, האחת, לגיוס אחר, של כל הכוח המוסרי כדי להכריע, כדי לחרוץ־דין כנגד הקול האומר **לאו** – גם כשאינו, חלילה, קלו של בוגד אלא הוא קולו של צדיק ותם־לב? –

הו, יודע אני גם יודע שאיני מחדש מאומה בשאלה זו. כבר דשו בה גדולים־וכן־טובים לפני – ואיני מתיימר, חלילה, לומר שיש בפי תשובה עיונית ברורה ופוקה ויאה לכל מקרה. יודע אני, כמו־כן, **שאסור** לענות תשובה פסוקה ו"תמימה" על השאלה הנצחית, הנוקבת, בדבר "דמעתו של ילד קטן" (והיא, בסופו של החשבון המורכב השאלה אשר לפנינו!) – כי ממנה עלולים להשתמע ולמוח כל הפשעים הנעשים,

כמות שהם נעשים בפועל, בשם אומה או מולדת או סיסמה אחרת כלשהם... אך יודעני, מאידך, שאילו היתה על־כך גם תשובה ברורה **שכנגד**, בשם החשבון המורכב – המורכב מאד והאפל מאד והצודק מאד – כי אז לא היתה שום אומה ושום סיסמה ושום אידיאה "מגייסים לתפקיד" לעולם גם לא איש אחד. כי תמיד יקומו הצדיקים, הצדיקים באמת, ויאמרו **לאו**, ויצדקו... או יקומו המהססים – ולא מפחד, כי אם מאחריות – ויאמרו לאו, או יאמרו המתן, ויצדקו...

המוכן **אתה**, אלתרמן, לתת אות קולך **רק** לתשובה זו, הצודקת והאצילית והלא־תמימה? – וכלום לא הצדק אני אם אומר שבשיר "עם ושליחו" – ולא רק בו – ענית גם אתה תשובה **אחרת** – בעל כרחך, אפשר, בידיעה כי משפט אתה מאונס את "החשבון המורכב", אף פוגע אולי בטוהר־המצפון, אך באין ברירה אחרת?

והנה אתה מביא, בשני "הטורים" האחרונים את שמו של ברש, היהודי הגאה, ראש עדת ביאליסטוק, ותובע – ובצדק – כי יגולו את החרפה מ"אפרו הזרוע כדומן" ולא יכללו אף אותו, ורבים־רבים אחרים כמותו, בין אנשי היודנרט, משתפיהפעולה, הבוגדים. ולו יהי כדבריך. ולו יהי, כי לא "האקדח השלוף" צריך להפריד בין המורדים לבין "משתפי הפעולה" - - - מה ישתמע מדבריך? – כלום לא אצדק אם אומר כי **עלול** להשתמע מהם – גם אם אינך אומר זאת בפירוש – שאין בכלל מקום להבדיל בין אנילביץ ליצחק שיפר, בין טננבוים לברש, בין אנטק לזישא פרימן? – והרי השאלה איננה חלה על **ריהביליטציה אישית**, מעיקרו של דבר. מוכן אני – ואף אין לי זכות שלא לומר כך – להודות **שכל** יהודי שנפל בידי הנאצים (להוציא בוגדים בפועל, בזדון, שגם אתה מוכן לשפוט אותם לכף־חובה, כמובן), ראוי "לגול את החרפה מאפרו" (ובי מהדהדות גם שורות **אחרות** על "חרפת כובשי ראשם בבשר הפרורים" וגם על "חרפת החכמים אשר הלכו שולל..."). אך אם נגול את החרפה מעל כולם, כל הברשים והפרידמנים והשתדלנים **הצדיקים**, כחטיבה אחת – האם לא ניאלץ להיות כנים־עד־הסוף ולומר כי **אסור היה לו למרד לפרוץ**; שהרי אין אנו יודעים אם בשעתו, מתוך שיקוליהם הם – הצודקים בתכלית – לא צדקו אלה אשר ביקשו דרך אחרת...

הו, כן, מורכב הוא החשבון ואפל ונורא – לא רק חשבון התמול כי אם גם חשבון **המחר**. ומי לידנו יתקע כי חשבון התמול לא יישנה מחר, בדרך זו או אחרת? –

מורכב הוא כל־כך, עד שעלול הוא להיות מורכבת מדי – ואיז נדון **כל אדם** (רק ספק הוא אם נוכל לעשות זאת...) לא על־פי מעשהו האחרון, אלא עפ״י מניעיו, שיקוליו המצפוניים, היסוסיו המוסריים, ונצדק מאד... אך יד לא תורם אז למלחמה ויד לא תאחז בחרב ולא יהיה באמת כל הבדל בין בוגד למורד...

וסלח־נא על שאני חוזר לצטט את שיריך. אף אני, שוב איני תמים כל־כך ויודעני, כמדומה, כי בשירי ״שמחת עניים״, למשל, **אינך** מוותר על החשבון המורכב, הדו־משמעי, ואף מדגישו חזור והדגש. יתירה מזו – ייתכן, כי בצטטי שיר משיריך, אחטא לא במעט למהותו הפנימית המורכבת ביותר. אך מה אעשה ובשעתו – בשנות מלחמת־העולם ולאחריה – חונכנו אני ורבים מחברי, דווקא על שירים אלה שב״שמחת עניים״ ושמענו בהם את התביעה לפעולה (וממילא – גם **לשיפוט מוסרי**, חד־משמעי לפרקים ״תמים־עד־לחטא״ לפעמים אך הכרחי כל־כך!).

זוכר אני, איפוא, גם את קטעי השיר הזה:

...עבותים – כי שער צמחנו.

עצומים – כי שבועה מלאנו...

...רק לאות מחכה מחתרת

ופקוחה אל האות עינה...

...כי רבות מחשבות שכחנו

ואחת מחשה מלאנו...״

חלילה לי מלומר, כי מותר לפרש את הדברים פשטנית וכי פירושו הוא **דרך אחת** בניגוד לכל הדרכים האחרות. אם מרשה אני לעצמי – כמי שמכיר היטב את שיריך ואוהבם ומשננם תכופות – לומר, כי יודע אני שאף בשיר הזה משוקע החשבון המורכב וכי מקיף הוא אותו, בשירים שלפניו ולאחריו, עד לאין־רשות לשמוע בו רק את המלים האלה. אך **הן** נכתבו ונחרתו בלבבות ונשתמרו כידיעה שיש שעה, לפחות, שבה ״רבות מחשבות שכחנו ומחשבה **אחת** מלאנו״ – ונותרו בלבבות רבים־רבים כציווי, כתביעה.

ופירושה, כלום אטעה אם אומר שהריהו, בעת ובעונה אחת עם השמעת התביעה, **בגלל** ההכרח שבהשמעתה, גם **שיפוט** על האחרים, **שלא** שכחו את המחשבות האחרות ולא מלאו מחשבה אחת? – ולא עוד, אלא שאחרים אלה – כיוון שעשויים היו להפריע, בשם שיקוליו־של־צדק, שוב אין הם עומדים בשורה אחת עם אלה שבשעת־הכרעה, **חדלו** משקול ומהסס ופעלו? – וכלום לא אותה שעה דווקא, אותה שעה **בלבד**, היתה בבחינת "יום של חג לאומה – זהו יום בו ניצב חיל **עמדה אחרונה במבחן העליון** ומראה כי הצר בה ישבור את שניו"? – כלום באמת אין הבדל בין יום־החג הזה – ואבוי לכולנו, כי כך נסתיים – לבין צידקתם של הברשים והשיפרים גם יחד?

זאת ועוד: ביקשת להוכיח, כי גם המורדים היססו; כי גם הם נשאו אותו "חשבון הכניעה הנורא", "כגזר וגורל"; כי גם הם לא על־נקלה ולא עד־מהרה הכריעו לצאת ולמרוד; כי גם הם – כאנשי "יודנרט" רבים – חששו שמא תביא המרידה כליה־בטרם־עת על רבבות יהודים.

איני מעז לשים עצמי דן־ופוסק בשאלה זו. ואם עפ"י מה שקראתי אשפוט – דומה שבאמת חייבים **ההיסטוריונים** לדון כל מקרה ומקרה בפני עצמו. אך אם גם נניח שצודק אתה לגבי כלל המורדים – ומצדיק בכך גם את היסוסיהם־הם, כמובן, אך גם את חששותיהם של אלה שלא מרדו – מה מוכיחה עדות זו? – כלום אין היא מוכיחה שאמנם ידעו גם הם, המורדים, שקיים חשבון מורכב מאוד – שלא פשוט ולא קל הדבר להכריע כאשר ההכרעה עלולה לחרוץ בין חיים ומוות – אך הם ידעו גם **ששעת־הכרעה מוכרחה** לבוא ושידיעה זו **מבדילה** בין הנכונים לקראתה ובין המשתמטים ממנה, או המתנגדים לה, או אף אלה שמבקשים להאריך את השיקולים בלי־קץ; והם ידעו גם שלו רבים יותר היו הנכונים להכרעה זו – כי אז קל היה יותר, מבחינה מוסרית (ואולי גם מבחינת סיכויי־ההצלחה?), להכריע **כך**, ולו גם במחיר חייהם של רבבות.

וכלום לא נצדק אם נאמר **שלא** דמו שיקוליהם של המורדים לאלה של הברשים והפרידמנים מבחינה אחת, **והיא העיקר**, דהיינו: ששיקולי המורדים היו קשורים, לכל לראש, בשאלה מי־ומי וכמה הם הנכונים להכריע כמותם – **ורק משום כך** דחו את שעת־ההכרעה ואילו האחרים הטילו ספק בעצם ההכרעה, בעצם הצורך והזכות במרד. האם הבדלה זו חסרת־ערך היא? – האם שווה דינם של אלה שהיססו להכריע

לאלתר בשם אותו שיקול־מוסרי שאתה העלית ב״עם ושליחו״ לדינם של אלה שאמרו לא לעצם ״הגיוס לתפקיד״? – כלום בעיניך **אתה** אין הבדלה תהומית בין שני מיני־שיקול אלה – גם אם אין הבדלה זו מחייבת לקרוא לאלה מורדים ולאלה בוגדים? – (ואגב, האומנם הוויכוח מתנהל באמת על הכינוי שמותר וצריך לייחסו **למתים**? -).

לא. חלילה לי מהקל על עצמי את המלאכה וחלילה לי מלהתיימר כי מיציתי, ולו גם במעט־שבמעט, את ״החשבון המורכב״ כולו. ודאי גם לי ש״דק הגבול״, כמו ש״דק התג, בין טרם־שואה וערב־חג״. אך יודעני שהתג הדק הזה הבדיל־גם־הבדיל – לא רק בין צדיקים לפושעים, אלא גם בין אלה שבשבילם היה ״ליל המצרים״ רק לילה של ״טרם שואה״ ובין אלה שבשבילם היה גם ״ערב־חג״, ושמשום כך ״ניצבו נואשים, ניצבו חמושים - וישאו עיניהם והאל להם עד, שאין חת ביניהם ואחד אין בוגד. אין בוגד בהם ואין חת, ומחר הם נספים עד אחד״.

והרי אתה, אלתרמן, שאמרת־גם־ידעת, כי התג הדק הזה לא רק בין ״טרם שואה״ ל״ערב חג״ הוא מבדיל – אלא הוא גם שקובע כי ״אולי פעם לאלף שנה **יש** למותנו שחר״ והוא גם שקובע את **הסיכוי** כי ״רץ בא ויבשר... וכוחך בלה, רק הבן עוד חבקת לישועה גדולה״; הוא גם שקובע את ההבדל שבין ״שיר לאשת נעורים״ ובין שיר הסיום״ ב״שמחת עניים״...

אהה, שוב ציטטתי ורשאי תהא לומר כי לא הבינותי. אדרבא – אשאל את פיך אתה: כלום טועה אני בסברי כי באמת גם המורדים וגם ״משתפי הפעולה הריהם ״ההולכים אל פניך בחושך״, הנושאים – כדבריך גם ״בטורים״ האחרונים – ״את עניך ומרודיך״; אך התג הדק הלזה מבדיל ביניהם – ודווקא בו מתמצא העיקר; שדווקא – או רק – בזכותו יש גם לנו כאן, היום, הרשות לומר אחריך מלים אחדות על ״חיים על קו הקץ, שלמים וחזקים״, על ״החג הלאומי״...

אך אפשר שאתה כופר בזכותנו זאת. אפשר שמנית אתה זכות זאת רק בידי אלה שהתנסו־על־בשרם בבחירה בין ״טרם שואה״ ל״ערב־חג״. הרשני־נא, איפוא, לשאול אותך עוד שאלות אחדות על

אמת־היסטורית וסמל

שהרי גם זוהי אחת הטענות המשתמעות מדבריך – במישרין או בעקיפין – לאמור, שכל פרשת־העבר (ומדוע רק היא? – מדוע לא גם פרשיות אחרות, קרובות יותר ורחוקות יותר בתולדותינו?) ניתנת עתה רק לשיפוט על כל **מקרה פרטי**, שכן מעורבים בה "פרקי עוורון עד גיחוך... ופרקי תקוות־שווא מאופל...".

נניח, שכדבריך כן הוא. נניח, שבאמת אין **ההיסטוריון** יכול להבחין בין קוי־התמונה בסקירה כללית, עפ"י עקרונות כלליים, אלא צריך הוא לפרקם ולהפרידם חד־לחד ורק כך לדון בהם ועליהם.

כלום מוטלת חובה זו עלינו, כולנו? – וכלום שיריך אתה, אלתרמן, נכתבים **רק** למען הבחנתו המדוייקת, אם היא אפשרית מעיקרה, של ההיסטוריון או של השופט־החוקר?

לא. איני טוען, חלילה, **לסילופה** של האמת ההיסטורית למען סמלים וסיסמאות. רק שואל אני אותך, את עצמי, את כולנו, כיצד, באיזה דרכים, נקבעת האמת ההיסטורית בתודעת האומה. וכיצד ובאיזה דרכים **יכולה וצריכה** אמת־העבר להיקבע בתודעת הדורות־בעתיד?

אכן, כשלעצמי מסופקני אם גם ההיסטוריון או השופט־החוקר יוכל לדעת את האמת אם יפרק את התמונה לקויה הבודדים, עפ"י פרטיה בלבד ולא עפ"י כוללותה ועקרונותיה. חוש־שני, שלאחר שייעשה מפעל־ענקים זה – לא יהיה בידיו אלא צירוף סתמי, חסר־משמעות, של פרטים מתים, קפואים, ריקים מכל תוכן. חוששני, שההכרה ההיסטורית, שבשמה אתה דוגל, כי היו גם "פרקי אזלת־יד, ופרקי עוורון... ותקוות־שווא... ונפתולי אין־מוצא... ופרקי אכזריות וניוון..." שהכרה זו, איפוא, מתאפשרת גם, או דווקא הודות לראיית התמונה בשלמותה, בקויה הכלליים והעקרוניים. כל פרק, כל פרט, כשלעצמו, לא היה מצטרף כלל אל משנה – אלמלא היה בה, בתמונה, משהו העושה אותה לחטיבה־היסטורית אחת, **בעלת משמעות היסטורית** ולא ארכיונית.

ומעיז אני לומר יותר מזה: כשאתה מדבר על **הפרטים**, מכנה גם אתה אותם בכינויים, שאינם אפשריים כלל אלא על־יסוד **ההשוואה**. אך השוואה זו, מניין היא לך, לכולנו, אם לא הודות למרד? – כן, הודות לאותו מרד דל־משתתפים, קטן־ממדים שבא

באיחור, ואחרי היסוסים ושגיאות של משתתפיו הוא – רק הוא כנראה לי, מאפשר בכלל לראות בפרשה טראגית זו של השואה **פרשה היסטורית**, לאמור, פרשה שלא כלתה עם כליון כל אדם ואדם וכל רגע ורגע בתוכה אלא יש לה משמעות כוללית, אף שמורכבת ביותר, גם לעתיד.

ואילו **במשמעות זו** עוסקים – בראש וראשונה – לא ההיסטוריונים, במובן המצומצם של המלה, כי אם כותבי־ההיסטוריה־לעתיד, משוררים, סופרים, מחנכי־הדור, מנהיגי־האומה.

מכאן, שחייבים אנו לדון בשאלה מה בין "אמת היסטורית" לבין "משמעותה לעתיד", או – כפי שניסיתי לנסח זאת – בינה לבין "הסמלים החיים".

ושוב, איני מתיימר כלל לפסוק הלכות. גם בשאלה זו דנו רבים־וכן־טובים ואיני יודע אם הגיעו אי־פעם לכלל עמק־השווה. אך לענין שבו אנו עוסקים מבקש אני לומר, כי איני מאמין כלל שאמנם יש משמעת לאמת ההיסטורית בלא שתיקבע בתודעת בני־האדם **בסמלים** לאמור: כל אירועיה כלים־בתוך־עצמם, מסתיימים עם התארעותם, בלא שנקבעים הם בזכרון־הקולקטיבי, באמצעות **סמלים**. ואיני מתכוון כאן ל"סימבולים", המנוסחים ע"י מליצות וסיסמאות; מתכוין אני לסמלים במשמעות זאת של לבני־בנין לתודעה הקולקטיבית; של "נקודות אחיזה" לתודעה לשם הענקת משמעות למאורעות עברו, לשם הערכה אובייקטיבית שלהם.

אכן, כל האומר סמלים חשוד כמר־ממילא על סילוף, על הפרזה, על מליצה. אך האומנם יש לנו דרך אחרת לזכור. כאמת חיה, מתמיה, את העבר, בלעדי **הסמלים**? – וכלום לשם כך יש באמת צורך בסילוף – או שהזכרון הקולקטיבי, באמצעות הסמלים, בוחר לו בהכרח את נקודות־האחיזה הראויות, המתאימות, בלא שיידרש כלל להתעלם ממורכבותן, מתערובת־הכרחית שבהן של טוב ורע, אמת ושקר, צידקה ועוול? –

אכן, גם זאת למדתי – בין שאר מורי – משיריך אתה, אלתרמן, מ"שירי מכות מצרים", למשל.

והרי אתה אמרת:

"בכורי, מחה ארבה פני מכורה וצלם,

למען נאהבנה אהבה בלי צלם.

עת לעיננו היא כמו אודים שחורה

שוב בלבנו היא כמו יונה צחורה.

וסיימת:

"והיא חידת הכוח שתכלה לו אין,

והיא חידת האומן שאפס לו קץ...

...את חסד אחרון למוטלים בלי רעד

וחסד שחוק ראשון לנותרים הקם..."

אודה ואתוודה: שוב סבור אני שבשירים אלה הגזמת אפילו – **בניגוד** לנתן א. היודע את "קוי התמונה המורכבת" שב"טור השביעי". אף איני בטוח שצריך למחות פני מכורה וצלם כדי לאהוב "בלי צלם" - - - אך למד אני, גם משירים אלה, את חשיבותם החיונית, ההכרחית, של **הסמלים**, אחד לשם האהבה ואחד לשם הזכרון־המתמיד בלבד. כלום צריך אני להשיב ש"מכה אלתרמן את אלתרמן"? – כלום מוותר אלתרמן של "הטור השביעי" על מה שבעיני אלתרמן של "מכות מצרים" הוא בגדר אפשרות חיונית, אם לא יחידה, של "תקוות הדורות" (ותהא אשר תהא – ולו גם, כדבריך, תקווה העומדת **בניגוד** ל"תקוות המחר" הצרועה...)? – לא. דומה עלי שכאן הלך נתן א. שולל אחר "להט־הפולמוס" ולא נתן דעתו די־הצורך על חשיבותם של **הסמלים** – אפילו במשמעות מובלטת **פחות** מאשר בשיריו הוא – לא כמליצות, חלילה, אלא, כאמור, כנקודת אַחיזה לזכרון־האומה, שאינו מוותר על "האמת ההיסטורית" **בדיוקה**, אך יודע גם כיצד תהיה בעלת־משמעות.

ומהן, איפוא, נקודות־האחיזה ללו, העושות את ההיסטוריה לאמת חיה, חיונית, בעלת־משמעות בשבילנו ולעתיד־לבוא, אם לא דווקא אותן נקודות־אחיזה **שבמרד**, שבמלחמת הפרטיזנים והגיטאות נגד הצורר? –

איני אומר: רק אותן צריכים אנו לזכור – אף שאיני סבור שהיה זה "חטא" גדול כל־כך אילו נעגן זכרוננו קודם־כל בהן. אך אומר אני: בלא שיהיו "נקודות־אחיזה" אלו,

סמלים אלה, **במרכזה** של התמונה ההיסטורית האמתית, השלימה, לא בלבד שלא יהיה לנו מה לאהוב – אף מה **לזכור** לא יהיה לנו.

כל כך, לא רק משום שכל התמונה כולה – של שש שנים תחת השלטון הנאצי – היא "לא סימפטית" (לוּ ייסלח לי שאני מכנה את תמונת הדמים והאימים בשם זה!), בלעדי נקודות־האור המעטות אשר בה, שחוללון לוחמים ומורדים. לא. לא זהו העיקר. מוכן אני – אם כי בלב כבד – הלסכים אפילו שנקודות־האור אינן רק פרי מעלליהם של המורדים אלא שיכולים אנו **להתגאות** במעשי הברשים והשיפרים והפרידמנים. לוּ יהי כך. אך אומר אני – בחרדה, בהיסוס, אך בנכונות ל"עמוד למשפט" בשל אמירה זו (שהרי מחייבת היא אותי, את מה שאעשה אני ואת מה שאומר לבני) – שרק "נקודות־האחיזה" של המרד, הן המאפשרות לנו, מעיקרו של דבר, **לזכור** את פרשת־השואה כחלק אינטגרלי, חי מתודעתנו ההיסטורית; שבלעדיהן, נמחקת היתה התמונה כולה מהתודעה ההיסטורית – ושום "טובי היהדות והוגיה" לא היו מצילים אותה בכל מעשיהם ושיקוליהם המסוריים הנכוחים והצודקים ביותר! –

לא קל הדבר, כמובן, לקבוע מה מן ההיסטוריה נחרת בתודעה הקולקטיבית, הלאומית, ומהו שנמחק ממנה. אך אתה, אלתרמן, כתבת על "חג לאומי" – ואמנם, אין העם זוכר, כמובן, ימים עברי לסתמם; זוכר הוּא רק את חגיו הלאומיים – וכולם, הריהם חגים של **מבחן עליון**, של המבחן בהא הידיעה. לא רק חנוכה ופסח נשתמרו בזכרון – אלא גם ט' באב. אך יום זה – דומה, שלא ב"זכות" החורבן נשתמר אלא בזכות המרד, בזכות המבחן העליון (**ואין** העם זוכר את יום כניסתו של אנטיוכוס למקדש וטימוּאו בידי ערלים – אף שבשעתו ודאי היה יום אבל־ומספד, כמוהו כמעט כחורבן, ובודאי שאינו זוכר את מאורע השריפה שפרצה בתחילת־בניינו של המקדש השלישי ואין לו **ימי־זכרון** לפורענויות אחרות בתולדותיו). ולא אומר: אין העם זוכר אלא את הימים **שרוצה** הוא לזכור – כלום **רצה** לזכור את י"ז בתמוז ואת ט' באב? – אלא זוכר הוא את הימים **שמוכרח** הוא לזוכרם, לא רק משום שבהם עמד בעבר ב"מבחן־העליון", אלא גם משום שאותה עמידה כבר היא בגדר תביעה, קריאה ואתראת־תמיד לקראת מבחן־עליון שני. ומשמעות היסטורית יש רק לאותם אירועים, או "אמתות", שאם כי חלו פעם אחת, כבר בהתחוללם **לא**

היו חד־פעמיים, כי כבר בהתחוללם קבעו לעצמם שבת בהיסטוריה, כזכרון־מתמיד, כמשמעות חיה, בזכות התביעה שבהם.

כלום גם לגבי זה שווה דינם של מרדכי אנילביץ׳ ורבי זישא פרידמן של מרדכי טננבוים ואפרים ברש? – לא. מבחינה זו יש לעם חוש־היסטורי מצויין. אתה כותב: מתגים ופרטים עולה דמות, עולה זמן, עולה חושך – ובו עומד **הוא** (ברש) ועומדים המורדים...״ ולאחר־מכן, אתה מביא תג אחד, פרט אחד, הבא, כמדומה, להוכיח, את הזכות השווה של הזכרון־ההיסטורי לגבי ברש ולגבי המורדים. אך הזכות התיאורטית השווה – שאיני מודה בה – לא תעניק את הזכרון־ההיסטורי גם לברש. העם יזכור את טננבוים לבדו – ולא, בעיקר, משום ש״צדיק״ היה טננבוים מברש – אלא משום שבמעשיו של טננבוים היתה גלומה משמעות־לעתיד, תביעה־לעתיד, ובמעשיו של ברש – ויהיו אצילים וצודקים ומועילים (גם למרד עצמו!) ככל שיהיו – **לא** היתה גלומה משמעות זו.

אם בדרך הפרדופס אנקוט, אוכל לומר כך: ב־19 באפריל פרץ המרד בוורשה ויום זה ייזכר תמיד כיום־חג־לאומי (איש לא ״עשאהו״ – לא ״סופרים צעירים״ ולא ״עסקנים״, אף לא אנטק וחבריו. **מאליו** הפך והיה ליום חג. ועצרות הרבבות בכל שנה יוכיחו). אילו, נניח, היה אחד ברש, היהודי הגאה, או אחד שיפר, מציל יום אחד ממוות, בפועל ממש, עשר רבבות, עשרים רבבות, של יהודים – מובטחני שלא היה יום זה נעשה ליום־חג, אעפ״ר שראוי היה עושה־המעשה לכל שבח, כמובן, והצלה ממשית היה מביא אולי יותר מכל מרידות־הגיטאות כולן־גם־יחד...

לא, אלתרמן, כאן באמת ״דינא דהיסטוריה דינא״ – וכלפי תודעתוקההיסטורית של העם אי־אפשר, אף אסור, כמדומה לי, לבוא בטענות של שיגרת־הניסוח, או פשטנות, או הכרזות נמהרות ודקלומים על ניוון ועל מרד.

הרי העם הזה – בחלקים ניכרים ממנו – ידע על בשרו את ״החשבון המורכב, האפל, הנורא״. מבשרו למד כמה ״דק הגבול״ לא בלבד בין פלוני לאלמוני אלא גם בין יום אחד למשנהו בחיי כל איש־ואיש; מנסיונו המר למד שלצד כל מעשה־גבורה – ואפשר גם בתוכו – קיימים גם הפחד והכניעה. ובכל זאת – **מפריד** הוא בזכרונו, בתודעתו, את הגבורה מהכניעה, את ההשלמה מהמרד, **ובצדק**. אף אי־אפשר לו שלא לנהוג כך.

ודומה – אילו התחנך כל העם הזה על ברכי שיריך אתה, אלתרמן, על ברכי "שמחות עניים", אפשר היו נבונים וחושבי־מחשבות שבו עונים אמן על "הבוגד" – אך לומדים היו בעל־פה, ומשננים לבניהם, את "לאן נוליך את החרפה"...

ושאלה אחרונה

לא נמצה את הויכוח, לא בפעם אחת ואף לא בשנה אחת. וחייבים אנו להתמיד בו, כדי לא לשכוח את "אשר אין לשכוח" וכדי שכל אותה הויית־אימים־וגבורה, מורכבת־הקוים־והחשבונות, לא תהפוך נושא לנאומי־בחירות, או ל"דקלומים"... ושאלה לי אליך, אלתרמן: האומנם אין אנו, כולנו, חייבים עדיין **בשאלות**? – האומנם כבר אפשר לומר כי "דום יניע ראשו לשלילה גם המרד עצמו" – וסלח־נא, אם פה־ושם לבשו דברי, שלא מרצוני, צביון של פסקנות. **אני** לא נתכוונתי באמת אלא לסימן־השאלה.